

ÜNNEP ÉS FELEJTÉS

Emlékezet, identitás, politika

Szerkesztő
Filep Tamás Gusztáv

Pesti Kalligram
2018

TARTALOM

Előszó	7
DOBOS EDGÁR	
Az emlékezés politikája. Elméleti és fogalmi keretek	9

ESEMÉNYÉRTELMEZÉS

MARCHUT RÉKA	
„Széthullottak Szent István koronájának gyöngyei” Szent István-i gondolat – augusztus 20. Erdélyben, Budapest és Bukarest között	33
FEDINEC CSILLA	
„Felszabadítás” vagy „kiűzés”: 1944. október 28. az ukrajnai történelmi emlékezetben	65

EMLÉKFOGALMAZÁS

EILER FERENC	
A magyarországi német szervezetek történelempolitikai törekvései és a német kisebbségi sajtó (1921–1944)	87
BÁNYAI VIKTÓRIA – KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL	
A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949	118
MÁRKUS BEÁTA – TÓTH ÁGNES	
A németek elhurcolásának és kitelepítésének magyarországi emlékhelyei (1952–2015)	142

MEGTALÁLT HAGYOMÁNY

SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Játék az ünnepekkel, vagy csak kell egy kis együttlét?
Ünnep- és emlékezetpolitika a vajdasági magyaroknál 175

PATAKFALVI-CZIRJÁK ÁGNES

Ünnepélyes keretek között újra és újra kimondani
A Székely Szabadság Napjának elemzése 216

NEMZETKÉPEK

PAPP Z. ATTILA

Múlt a jelenben: magyarországi és külhoni magyar fiatalok
nemzetképe 251

Az emlékezés politikája

*Elméleti és fogalmi keretek**

Emlékezet és identitás elválaszthatatlanul összekapcsolódnak egymással: az identitás – az egyéni vagy kollektív én azonosságának, időbeli folytonosságának fenntartására való „képesség” – a múltra történő, többé-kevésbé tudatos utalásokkal nyer jelentést, értelmet. Emlékeink segítenek értelmezni a világot, amelyben élünk, és az abban elfoglalt helyünket, továbbá kijelölni és szervezni jövőre vonatkozó terveinket. Az emlékek és az identitások nem rögzült dolgok, a múlt nem érintetlenül áthagyományozódó örökség. Az emlékezés (re)konstruktív természetű: folyamatosan felülvizsgáljuk emlékeinket, változtatunk, mi az, amit fontosnak, megőrzésre, előhívásra és újraaktiválásra érdemesnek gondolunk.¹ Értelemadásra törekedve óhatatlanul is torzító hatást fejtünk ki, igyekszünk kiegészíteni a nem teljesen összefüggő emléknymokat, kitölteni a felejtés által keletkezett emlékezeti réseket.² Az emlékezés emellett szociálisan meghatározott: összetett társadalmi és hatalmi viszonyokba ágyazódik, amelyek befolyásolják, hogy mire emlékezünk és mit felejtünk

* E tanulmány az MTA TK Kisebbségkutató Intézetben 2017. december 5-én megrendezett *Az emlékezés politikája* c. konferencián elhangzott előadás alapján készült, amely az 1389. június 28-ai rigómezei csata kultuszával foglalkozott. Ez az írás annak bevezető, elméleti része, amelyet szerkesztői kérésre önálló tanulmánnyá fejlesztettem.

¹ Útirajzában Solymossy Sándor így érzékelteti e folyamatot: „Sok volna még a mondanivalóm [...] Nem egy érdekes uti-kép, jellemző jelenet marad tollamban a leirtak után, de nincs különösebb okom a kidolgozásukra. Ugy vagyok velük, mint az amatőr-fotográfus, a ki kalandozásaiban temérdek képet megörökít érzékeny lemezein, de hazatérve nem rögzíti valamennyit kartonlapokra. Az én lelkem hártylemezén is zsongnak a befogadott képek, az emlékezés elmélyedt pillanataiban csábító, kecsegtető incselgéssel jelennek meg előttem, de nem hívom elő, nem vetem papírra mégsem...” Solymossy Sándor: *Uti rajzok. Képek Boszniából, Horvátországból és Dalmáciából*. Budapest: Pesti könyvnyomda-részvény-társaság, 1901. 229.

² Bartlett, Frederic C.: *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932. 63–94.; Gillis, John R.: *Memory and Identity: The History of a Relationship*. In: Uő (ed.): *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press, 1994. 3–24., 3.; Misztal, Barbara A.: *Theories of Social Remembering*. Maidenhead: Open University Press, 2003; Zerubavel, Eviatar: *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: University of Chicago Press, 2003. 3.

el. Egy csoportnak nincs emlékezete, viszont csoportban (is) emlékezünk: a modern társadalmak ösztönzik és kondicionálják az emlékezés bizonyos kereteit, állandóan újraszervezik a múltat, hogy hasznossá tegyék, és biztosítsák a jelen szükségleteknek és körülményeknek megfelelő, politikai célokat legitimáló jövőképet.³ Az emlékezet átörökítése és átvitele, az emlékek tárolása és előhívása ugyanakkor nagyon is egyéni kognitív és neuropszichológiai folyamatok révén történik, az önéletrajzi és a történelmi emlékezet közti határvonal egyáltalán nem olyan éles, mint azt korábban feltételezték.⁴

1. Az emlékezet és az elképzelt nemzet valósága

A velünk meg nem történt eseményekhez hasonlóan a nemzetet is megelevenítheti képzeletünk, valóságossá teheti közösségként való elképzelésének sokféle módja. Elképzelés és valóság közti határvonal a nemzetek esetében is elmosódó. Az a tény, hogy a nemzet sok szempontból mesterkélt, a nem-

---

³ Assmann, Aleida: Transformations between history and memory. *Social Research*, 2008, 75 (1): 49–72.; Bartlett, 1932, i. m. 294.; Halbwachs, Maurice: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Félix Alcan, 1925. Lásd még Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2000; Kovács Éva: Az emlékezet szociológiai elméletéhez. *Socio.hu*, 2012, 2 (1): 23–35.

⁴ A más forrásokból tanult (átörökített, áthagyományozott) és a velünk megtörtént események emlékezete számos hasonlóságot mutat: a hallott vagy olvasott történetek tárolási és felidézési mechanizmusa meglepően hasonlít az önéletrajzi epizódokéra; értelemadásra törekedve átalakítjuk az eredeti történetet, beleszöve saját tapasztalatunkkal és kultúránkkal összhangban álló részleteket; az elképzelt eseményre emlékezünk; nem az eredetileg hallott vagy olvasott narratíva tárolódik el, hanem az, ahogy elképzeljük azt, ami történt (a velünk megtörtént események emlékezetéhez hasonlóan). Ez magyarázza, hogy a személyesen nem megtapasztalt eseményt hasonlóan élénken, részletgazdagon vagyunk képesek felidézni, mint a saját önéletrajzi emlékeinket. Ráadásul a másik irányból is elhalványul a határ az önéletrajzi és a történelmi emlékezet között: időben távolodva az eredeti tapasztalatok (önéletrajzi emlékek) felidézése a másokkal megtörtént események felidézéséhez válhat hasonlóvá, a saját magunk által megtapasztalt eseményekre gyakran úgy emlékezünk vissza, mintha kívülállók volnánk. Bloch, Maurice E. F.: Autobiographical Memory and the Historical Memory of the More Distant Past. In: Uő: *How We Think They Think: Anthropological Approaches to Cognition, Memory, and Literacy*. Boulder, CO–Oxford: Westview Press, 1998. 114–127.; Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009; Neisser, Ulric – Hupcey, John A.: A Sherlockian experiment. *Cognition*, 1974, 3 (4): 307–311.; Schacter, Daniel L.: *Emlékeink nyomában: az agy, az elme és a múlt*. Budapest: Háttér Könyvkiadó, 1998; Sorabji, Cornelia: Managing memories in post-war Sarajevo: individuals, bad memories, and new wars. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2006, 12 (1): 1–18.

zeti történetírást pedig mitikus elemek színesítik, nem gyengíti a nemzeti keretekben való gondolkodás és a nemzeti érzés hatóerejét, amely embereket tesz képessé arra, hogy meghaljanak a nemzetért. Sokan hisznek múltjuk egy bizonyos változatában, amely számukra valóban alakítja a jelent, valamilyen mértékben vezérli őket döntéseikben és tetteikben. Ezt a hitet kell komolyan (de nem névértékén) vennünk, ha meg akarjuk érteni a nemzeti identifikáció működését. A nemzet elképzelésének igaz vagy hamis volta helyett annak változatos formáira és valóságot formáló hatására érdemes figyelni, górcső alá véve a „kinek az elképzelt közössége?” kérdését: milyen feltételek és hatalmi viszonyok közepette kinek az érdekei érvényesülnek a nemzet bizonyos elbeszéléseinek intézményesítésében?⁵ A nemzetépítés/nemzetesítés befejezhetetlen folyamatában⁶ a kohézióra törekvés jegyében intézményesülnek a közös emlékezésre méltó események, míg felejtésre ítéltetnek a nemzetet megosztó, egyes részcsoportok közti konfliktusról, sérelmekről tanúsító momentumok.⁷ A jeles eseményekkel és ünnepnapokkal, hősökkel és bűnösökkel, sőt árulókkal tarkított nemzeti emlékezeti kánon és kalendárium természetesen vitatott, akárcsak az emlékezet helyei és a megemlékezéshez kapcsolódó szimbólumok, politikai rítusok és performanszok.⁸

⁵ Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan, 2006 [1983/1991]; Anderson, Benedict: *A Life Beyond Boundaries*. London–New York: Verso, 2016. 126. és 154.; Brown, Keith: Villains and Symbolic Pollution in the Narratives of Nations: The Case of Boris Sarafov. In: Todorova, Maria (ed.): *Balkan Identities: Nation and Memory*. London: Hurst & Company, 2004. 233–252., 236.; Chatterjee, Partha: *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993; Jenkins, Richard: *Rethinking Ethnicity*. 2. kiadás. London: Sage, 2008. 88.; Smith, Anthony D.: *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 168.

⁶ Hajdarpasić, Edin: *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*. Ithaca–London: Cornell University Press, 2015. 123. és 160.

⁷ Ernest Renan híres példája a hugenottaüldözés kezdetét jelölő 1572-es Szent Bertalan-éji mézszárlás kollektív „elfelejtése” a francia nemzeten belüli egykori katolikus/protestáns törésvonal elhalványítása érdekében; Finnországban a társadalmat „fehérek” és „vörösök” táborára osztó 1918-as polgárháború jelent hasonló eseményt. Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une nation?* Conférence en Sorbonne, le 11 mars 1882. Magyarul: Mi a nemzet? Ford. Réz Pál. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995. 171–187.; Hentilä, Seppo: Itsenäinen Suomi idän ja lännen välissä: Väli-Euroopan maa. In: Tuomas M. S. Lehtonen (toim.): *Suomi – uto pohjoinen maa? Näkökulmia Euroopan äären historiaan ja kulttuuriin*. Jyväskylä: PS-kustannus, 1999. 86–116.

⁸ Gyáni Gábor: A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt. *Studia Litteraria*, 2012, 51 (1–2): 41–50.; Nora, Pierre: Between Memory and History: *Les Lieux de*

Az emlékezet kulturális és politikai versengési mezőben helyezkedik el, ahol a felidézett múlt gyakran „fegyverként” szegeződik másvalaki múltjával szembe.⁹ Konfliktusban álló felek esetében a szép élmények legtöbbször kiesnek a rostán, míg a másik féltől elszenvedett sérelmek fennmaradnak, és mindkét fél a kellemetlen események felidézésével igyekszik racionalizálni irracionális veszélyérzetét. Az emlékezet torzítása, az emlékek szelektív áthagyományozása „nagyon is alkalmas arra, hogy strukturálja a másik féllel szembeni előítéleteket, s így befolyásolja a hozzá való viszonyulást, s ezáltal a vele szembeni magatartást”.¹⁰ Ha a politika arról szól, hogy kinek van hatalma eldönteni, ki mit kap, az identitáspolitika pedig arról, hogy ki gyakorol ellenőrzést az identitás jelentése fölött,¹¹ akkor az emlékezetpolitika tétje, hogy ki gyakorol ellenőrzést az emlékezet tartalma fölött. A posztjugoszláv térségben különösen jellemző az „emlékek konfiskálása” (*konfiskacija sjećanja*)¹² és „emlékezetvállalkozók” (*memory entrepreneurs*)¹³ által történő manipulálása, az emlékműállítás és -lerombolás virágzása, illetve az etnikai-nemzeti lencsén át torzító történelemtankönyvek használata. E folyamat részesei a holttesteket újra kihantoló és eltemető hatalmon lévő politikusok és a vitatott történelmi kérdésekben elvárható szűrő és döntőbíró szerepet feladó, a hatalom szolgálatába szegődő értelmiségiek.

2. Ethnohistoria és a kulturális örökség meghamisítása

A csoportlét fenntartása, amelyet elősegítenek a belső összetartozás megerősítésére és a külvilág kizárására irányuló mechanizmusok, jelentős részben hitre és nem racionalitásra támaszkodik: minden társadalom számára

---

Mémoire. Representations, 1989, 26: 7–24.; Ilyés Zoltán: A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. Kutatástörténeti vázlat. *Regio*, 2014, 22 (2): 66–113.

⁹ Judt, Tony: *The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe*. *Daedalus*, 1992, 121 (4): 83–118., 99.

¹⁰ Szilágyi N. Sándor: Szempontok a nemzettudat lélektanához. In Uő: *Mi-Egy-Más. Közéleti írások*. Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó, 2003 [1990]. 97–117., 105.

¹¹ Hopf, Ted: *Social Construction of International Politics: Identities and Foreign Policies, Moscow, 1955 and 1999*. Ithaca, New York–London: Cornell University Press, 2002.

¹² Ugrešić, Dubravka: *Neki će morati da ukloni ruševine*. *Peščanik*, 2012. január 10. <http://pescanik.net/neko-ce-morati-da-ukloni-rusevine/> (utolsó letöltés: 2018. november 1.)

¹³ Jelin, Elizabeth: *State Repression and the Labors of Memory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003. 33–34.

nélkülözhetetlenek a valótlanáguk ellenére hatásos hiedelmek. A múlt eseményeire vonatkozó emlékek megválogatása és aktuális célokhoz igazítása, a történelmi csúsztatások és a meghamisított vagy kitalált hagyományok kulcsszerepet játszanak a csoporthatárok megvonásában és a csoportidentitások fenntartásában. A múlt csoportérdekeket szolgáló átírásának a vágya a nemzeti történelmet is ahhoz hasonlóan kívánja befolyásolni, ahogy a saját élettörténetünket készítjük. A nemzetek makacs tévhitekben osztozó közösségek, amelyek kulturális reprodukciójuk érdekében csatasorba állítják „hamis információk seregét”¹⁴ – és halottak és csontvázak seregét, tehetjük hozzá.¹⁵ A téves információkból táplálkozó nemzeti mítoszok belső köteléket teremtenek, és falat emelnek a kívülállókkal szemben. Ahogy Ernest Renan fogalmazott a 19. század vége felé, „a nemzet megteremtéséhez elengedhetetlen történelmének a meghamisítása”. A „hazafiság iskolájaként” felfogott történelem elfedi a bonyolult oksági viszonyokat, a történelem lényegét adó finom árnyalatokat, amelyek „egyáltalán nem érintik meg a tömegeket”¹⁶ – ehelyett „meglelkesíti” a nemzetet, önéletrajzzal rendelkező élő személyhez hasonlóan időben folytonos és azonos szereplőként mozgatva azt előre és vissza.¹⁷

A kívánt nemzeti múlt megjelenítése egyszerre történik a megfelelő emlékek kiválogatása (gasztronómiai módszer) és az egymásra rakódó történelmi rétegek feltárása (geológiai módszer) révén.¹⁸ E két mechanizmus hivatott kedvező színben feltüntetni a nemzetet a tényekkel való fabrikálás révén (konstruktivista szemlélet) és érzékeltetni annak ősiségét és folytonosságát

¹⁴ Hobsbawm, Eric: Introduction: Inventing Traditions. In: Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 1–14., 12.; Lowenthal, David: The Purpose of Heritage. In: Uő: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998b, 127–147., 128–129. és 132.

¹⁵ Verdery, Katherine: *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press, 1999. Lásd még Etkind, Alexander: *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of Unburied*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2013; Todorova, Maria: *Bones of Contentation: The Living Archive of Vasil Levski and the Making of Bulgaria's National Hero*. Budapest: Central European University Press, 2009.

¹⁶ Lowenthal, 1998b, i. m. 130.; Renan, 1882, i. m.; Weber, Eugene: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870–1914*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1976.

¹⁷ Calhoun, Craig: *Nationalism*. Buckingham: Open University Press, 1997, 44.; Karakidou, Anastasia N.: *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870–1990*. Chicago: The University of Chicago Press, 1997. 17.

¹⁸ Természetesen a köztük meglévő ezernyi átmenet és más módszerek mellett.

a politikai régészkedés segítségével (kontinuitásszemlélet).¹⁹ A két megközelítés elemeinek az ötvözésével jön létre a közösség múltjáról szóló történeteket elbeszélő „etnotörténelem” (*ethnohistory*), amely lényeges pontokon tér el a professzionális történetész mesterségtől. Az etnohistóriát művelő, annak rétegei között kapcsolatot létesítő „politikai régész” (*political archeologist*) ritkán – akkor is elsősorban retorikai céllal – tesz fel kérdéseket; a források kritikai vizsgálata helyett mítoszokra és széles körben osztott emlékekre, történetekre támaszkodik. Az etnotörténelem, melynek „nyersanyagát” uralkodók, hősök, szent emberek tettei és tanításai, valamint döntő jelentőségű csaták és gyűlések alkotják, a többféle olvasati lehetőség nyitva hagyása és a kételkedés helyett koherens egységbe rendezi az elbeszéléseket, amelyek morális szempontokat tükröznek és valamiféle iránytűt kínálnak, utat mutatnak a közösség természetét és jövőre vonatkozó célját, cselekvését illetően.²⁰ A nemzet szószólóiként fellépő politikusok gyakran az ily módon megteremtett etnotörténelemre és kulturális örökségre hivatkozva magyarázzák döntéseiket és terveiket, hagynak jóvá vagy ítélnék el bizonyos cselekedeteket, igazolják viszonyulásukat bizonyos szereplőkhöz és eseményekhez.²¹

A kulturális örökség kisajátítása, lopása, hamisítása és kitalálása vagy éppen adaptálása nem kelet-európai vagy balkáni sajátosság, éppúgy megfigyelhető a világ „nyugati” részén vagy a gyarmatosításnak és misszi-

¹⁹ Mindkét megközelítés bírálható komoly hiányosságai miatt. A konstruktivista nézőpont fő gyengéje a „blokkoló jelenközpontúság” (*blocking presentism*): a vegyesbolt-hoz hasonlóan felfogott múltból a jelen érdekeknek és céloknak (státusz és hatalom megszerzése vagy megerősítése, legitimálás, mozgósítás stb.) megfelelő válogatás kibékíthetetlen ellentétben áll a történetész mesterség értelmével. A jelen túlhangsúlyozása nem segít annak megértésében, hogy miért fordulnak emberek a múlt felé, miért konstruálnak bármilyen képet a múltról. A gyakori válasz, miszerint a múlt kulturális erőforrás és legitimációs eszköztár a döntéseket, fájdalmas változtatásokat felvállaló politikusok számára, nem ad magyarázatot azokra az esetekre, amikor a múlt legitimálási igény nélkül szolgál normaként, vezérfonalként vagy magyarázatként. A kontinuitásszemlélet is félrevezető: igaz, hogy a múlt megköti a jelent, az viszont nem egyértelmű, hogy a nemzet (vagy bármely más kollektívum) időben egymásra rakódó rétegekből áll, amelyek evolutív és/vagy kumulatív módon viszonyulnak egymáshoz, elválaszthatatlanul egybekapcsolódva. Számos példa van megsemmisülésből vagy beolvadásból eredő megszakítottságra, diszkontinuitásra, illetve a múltra vonatkozó forrásokban jelentkező résekre, hézagokra. Smith, Anthony D.: *Gastronomy or Geology? The Role of Nationalism in the Reconstruction of Nations. Nations and Nationalism*, 1995, 1 (1): 3–23.; Smith, 2003, i. m. 167–169.

²⁰ Smith, 2003, i. m. 169–170.

²¹ Lowenthal, David: Introduction. In: Uő: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998a, xiii–xvii., xiv.; Smith, 2003, i. m. 212–213.

onáriusi tevékenységnek kitett őshonos népcsoportok körében.²² A kulturális örökséghez kapcsolódó szenvedélyes érzések, melyek alapvető szerepet játszanak a nemzeti és etnikai konfliktusokban,²³ változatos formában jelennek meg: párhuzamos megemlékezések szervezésében, nyelvi szétfejlődésben, közterek és közintézmények átnevezésében, vagy a tankönyvek és múzeumok által közvetített tudásban – szélsőséges esetben pedig az együttélésre emlékeztető vagy az etnikai-nemzeti „másik”-nak tulajdonított kulturális örökség megsemmisítési kísérletében.²⁴ Az egyik legszebb példát Adela Peeva bolgár néprajzkutató kínálja, aki *Kié ez a dal?* című filmjében egy gyerekkorában hallott vándordallam nyomába eredt. Arra kereste a választ balkáni színtereken, hogy mely közösség hogyan éli meg saját identitását a dalon keresztül, s hogy az kik számára jelent a többiekkel összekötő kapcsot vagy éppen választóvonalat. Egy többféle balkáni néphez tartozó isztambuli asztaltársaság vitatkozni kezd, valójában kié is a dal, és maga a filmrendező is több ízben indulatok keresztüztüzebe kerül: vranjei szerbek

²² Az ókori macedón örökség, uralkodók, jelképek és népelnevezés kisajátításáról szóló görög–macedón (szláv) vita túlmutat a szimbolikus politizáláson, amennyiben komoly következményekkel járt a volt jugoszláv tagköztársaságból önálló állammá vált Macedónia EU- és NATO-csatlakozási folyamatára nézve. Noha a képzelet szüleménye, hogy Tell Vilmos ellenszegült volna Habsburg kényurának, a biztos kezű íjász, az alma és a jellegzetes sapka olyannyira a svájci nemzeti önazonosság részévé vált, hogy a Tell Vilmos valódi, történetileg hiteles alakját bemutató 1994-es lausanne-i kiállítás heves támadások keresztüztüzebe került, ötletgazdáját halálosan megfenyegették. A trobriandi krikett esetében az angol gyarmatosítók által meghonosított sport a helyi normákhoz alkalmazkodva épült be a helyi hagyományba: sajátossága, hogy addig játsszák, amíg a két csapat döntetlent nem ér el. Bindorffer Györgyi: A trobriandi krikett, avagy a kultúra adaptációs ereje. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): *Menyeruwa. Tanulmányok Boglár Lajos 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék, 1997. 233–240.; Brown, Keith: *The Past in Question: Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*. Princeton: Princeton University Press, 2003; Lowenthal, 1998b, i. m. 130.

²³ Lowenthal, 1998a, i. m. xiv.

²⁴ A bőségesen rendelkezésre álló példák közül csak néhányat kiragadva: 1914-es szarajevói merénylet kapcsán megrendezett centenáriumi megemlékezések; balkáni oszmán, illetve osztrák–magyar örökség, jugoszláv államalakulatok és a felbomlásukat kísérő háborúk értékelése; szerbhorvát nyelvi kontinuum megszakításával szerb, horvát, boszniai és montenegrói nyelv szabványosítása; Mitrovica szerb és albán kontroll alatti részén található utcák és terek átnevezése, szobrok és emlékművek felirata; „hősök”, „árulók” és „bűnösök” megítélése; szakrális helyek, épületek elpusztítása a boszniai és a koszovói háború idején. Lásd pl. Riedlmayer, András J.: *From the Ashes: The Past and Future of Bosnia's Cultural Heritage*. In: Shatzmiller, Maya (ed.): *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*. Montreal: McGill-Queens University Press, 2002. 98–135.

meg akarják verni, amikor lejátssza nekik a bosnyák változatot, egy bulgáriai hegyvidéki ünnepségen pedig akasztással fenyegetik, amennyiben azt meri állítani, hogy a dal török eredetű. A képlékeny, ambivalens, sok esetben szimbolikus megerősítésre szoruló identitások környezetében egyszerre van jelen a vándordallamhoz kapcsolódó etnikai tulajdonérzet és annak szomszédos népektől való elvitatása.²⁵

3. A nemzeti identitásépítés tér- és időbeli dimenziója

A nemzeti identitásépítés és az „örökségesítés” (*patrimonialisation*) térbeli és időbeli vetülete egyaránt alapvető fontosságú. A nemzet territorializálása során bizonyos szent jelentéssel „átítatott” helyek felidézik a közösség számára jelentős történelmi események és jeles személyek emlékét, és erős kötődést tartanak fenn az azokat övező mítoszok iránt. Az egyidejűleg több (nemzeti, vallási stb.) jelentést magában sűrítő helyszín alkalmas politikai kihívások megfogalmazására, elszenvedett sérelmek közvetítésére, kollektív cselekvésre való mozgósításra, az állam vagy nemzet nevében fellépő politikai vezető és az általa megszólított közösség közti szolidaritási kötelék megerősítésére.²⁶ A nemzeti területként felfogott „etnotájat” (*ethnoscape*)²⁷ két

²⁵ A 2003-ban készült film eredeti címe *Чия е тази песен?* A film kapcsán lásd még Al-Rustom, Hakem: Rethinking the „Post-Ottoman”: Anatolian Armenians as an Ethnographic Perspective. In: Soraya Altoriki (ed.): *A Companion to the Anthropology of the Middle East*. Malden, MA: Wiley Blackwell, 2015. 452–479., 452–453.; Dragostinova, Theodora – Hashamova, Yana: Introduction. In: Uők (eds.): *Beyond Mosque, Church, and State: Alternative Narratives of the Nation in the Balkans*. Budapest–New York: Central European University Press, 2016. 1–27., 2–3.; illetve „Kinek a dala?” *A Wang folyó versei*, 2009. július 7. <http://wangfolyo.blogspot.hu/2009/10/kinek-dala.html> (utolsó letöltés: 2018. november 1.)

²⁶ Watts, Nicole F.: The Role of Symbolic Capital in Protest: State-Society Relations and the Destruction of the Halabja Martyrs Monument in the Kurdistan Region of Iraq. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 2012. 32 (1): 70–85., 80–81.

²⁷ Más értelemben használja az „etnotájat” (*ethnoscape*) fogalmát Arjun Appadurai, aki a csoportidentitás társadalmi, területi és kulturális újratermelődésének változásaira, a turisták, bevándorlók, menekültek, száműzöttek, vendégmunkások és más mozgásban lévő csoportok és személyek alkotta változó tájképre és az „etno” előtag ingoványos, nem lokalizált jellegére hívja fel figyelmünket a globális vándorlási folyamatok, új helyeken történő újracsoportosulások, történelmek újrakonstruálása és etnikai programok újrafogalmazása kapcsán. Ugyanakkor Appadurai a „szomszédágok” (*neighborhoods*) fogalmával utal a Jonas Frykman és Ilyés Zoltán által is elemzett, vegyes kulturális repertoárral, gyakran többes nemzeti lojalitással rendelkező embe-

folyamat, a természet historicizálása és a történelem naturalizálása közötti kölcsönhatás hozza létre.²⁸ A történelem naturalizálása a nemzet természetes színtereiként látta a közösség számára fontos történelmi eseményekhez és személyiségekhez kötődő helyet, tájat, az ősök sírjait és más emlékezethelyeket (szakrális épületek, hősök emlékművei, régészeti feltárások helyei stb).²⁹ A sírhelyeknek és a megemlékezési szertartásoknak különösen fontos szerepe van a nemzet mint élők és holtak által együtt alkotott közösség fenntartásában: leckét adnak jelen és jövő nemzedékek tagjainak kötelességből és szolidaritásból, egyben „biztosítják, hogy a halott a közösség tagja maradjon”. Amellett, hogy halottak elképzelt közössége „minta vagy kognitív térkép az élők közössége számára”³⁰ – némileg morbid geopolitikai szemlélet alapján –, a haza határait is az ősök sírjai jelölik ki. „Szerbia ott van, ahol a szerb sírok” domborulnak; Koszovó Szerbiához tartozása nem albán születési vagy szerb halálozási ráta függvénye: „oly sok a szerb vér és sír, hogy mindig is szerb föld marad, ha már egyetlen szerb sem él ott”.³¹ 1989-ben a Lázár fejedelem földi maradványait rejtő koporsó a szerbnek tekintett területek nemzethez való tartozását megerősítő „országjárásra” indult, útvonalának az állomásai

---

rek, közösségek által lakott helyekre, régiókra vagy „mezsgyevilágokra”, amelyek létét veszélyeztetik a bennük veszélyforrást látó, a kultúrák térbeli elkülönítésére és a területek etnikai homogenizálására törekvő modern, központosító nemzetállamok. Appadurai, Arjun: *Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. Theory, Culture & Society*, 1990, 7 (2): 295–310., 297.; Appadurai, Arjun: *Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology*. In: Uő: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. 48–65., 48.; Appadurai, Arjun: *The Production of Locality*. In: Uő: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. 178–199., 183. és 190–191.; Frykman, Jonas: *Hely, valami másnak. Egy kulturális képzetrendszer elemzése*. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest: L’Harmattan–Atelier, 2004. 181–210., 209.; Ilyés Zoltán: *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2008. 7.

²⁸ Smith, 2003, i. m. 134–136.

²⁹ Smith, 2003, i. m. 136.

³⁰ Volk, Lucia: *Martyrs and Memorials in Modern Lebanon*. Bloomington: Indiana University Press, 2010. 25.; Volkan, Vamik D.: *What Some Monuments Tell Us About Mourning and Forgiveness*. In: Barkan, Elazar – Karn, Alexander (eds.): *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2006. 115–131.

³¹ A Slobodan Milošević ellenzékét vezető Vuk Draškovićot, illetve a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia író és költő tagját, Matija Bečkovićot idézi 1989-ből Čolović, Ivan: *The Politics of Symbol in Serbia: Essays in Political Anthropology*. London: Hurst & Company, 2002. 27. és 36.

szimbolikusan kijelölték Szerbiát.³² Érzékeny kérdésként merül fel az „ethno-természet” (*ethnonature*) részeként felfogott helyek megváltoztatására irányuló kísérlet. Artemije püspök 2008-ban aggodalmát fejezte ki a „Koszovó spirituális identitásának megváltoztatására és a szerb jelenlét valamennyi nyomának eltörlésére irányuló tendencia” miatt, ami többek közt abban öltött testet, hogy a koszovói hatóságok bizánci, koszovói, illír vagy ortodox jelzővel látják el a szerb nemzeti örökség részét képező műemlékeket és templomokat.³³

A természet historicizálása révén egy adott terület, hely vagy táj egy közösség történetének szerves részévé válhat, természeti sajátosságai pedig a közösségi identitás alkotóelemévé és a nemzeti karaktert magyarázó tényezővé. Folyók, hegyek vagy mezők iránt egyaránt kialakulhat kötődés, amely segít fenntartani a történetileg „hozzánk tartozó” földdel kapcsolatos tulajdonérzetet.³⁴ A szerb képzetvilágban a Drina folyó a nemzet szimbolikus tes-

³² Magyar párhuzammal élve, a hazának az uralkodó testével való megjelölésére példa az a középkori eredetű elképzelés, amely szerint a „haza bajnoka”-ként (*athleta patriae*) magasztalt Szent László király egy testet alkot a magyarok földjével. Lázár fejedelem földi maradványainak a „vándorlásával” rokonítható a Szent Jobb (feltételezeten Szent István király természetes módon mumifikálódott jobb keze) vagy a Szent Korona országjárása. Geary, Patrick J.: *The Myths of Nations: The Medieval Origins of Europe*. Princeton: Princeton University Press, 2002; Iogna-Prat, Dominique: A politikai tér keresztény létrehozása. *Aetas*, 1999, 15 (3): 57–72.; Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest: Balassi Kiadó, 2000; Magyar Zoltán: Szent László a magyar művelődéstörténetben. *Korunk*, 2016, 27 (8): 30–37.; Verdery, 1999, i. m. 98.

³³ „Serb churches will not be restored”, *B92*, 2008. február 15. https://www.b92.net/eng/news/society.php?yyyy=2008&mm=02&dd=15&nav_id=47733 (utolsó letöltés: 2018. november 1.)

³⁴ Ez éppúgy érvényes a természetimádó észak-európaiakra, mint a svájciakra, akiknek szabadsága fölött az Alpok és a gleccserek géniusza örökös, e misztikus erő, amely több mint 600 éven át tartotta egyben a svájciakat, sőt adott számukra demokratikus intézményeket, vagy a Montegrót egy 1991-es parlamenti nyilatkozatban és a 2007-es alkotmányban is „ökológiai államnak” (*ekološka država*) nyilvánító montegróiakra. Frykman, Jonas – Löfgren, Orvar: *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick, New Jersey–London: Rutgers University Press, 2000 [1979], 42–87.; Palin, Tutta: Kuvissa tuotettu maisema ja kansa. In: Tuomas M. S. Lehtonen (toim.): *Suomi – outo pohjoinen maa? Näkökulmia Euroopan äärien historiaan ja kulttuuriin*. Jyväskylä: PS-kustannus, 1999. 208–235.; Zimmer, Oliver: In Search of Natural Identity: Alpine Landscape and the Reconstruction of the Swiss Nation. *Comparative Studies in Society and History*, 1998, 40 (4): 637–665., 652. Montegró kapcsán, amely papíron „a világ első ökológiai állama”, lásd *Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine*. Podgorica: Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Vlada Crne Gore, 2016; Rašović, Sanja: *Ekološka država? K2.0*,

tének a gerince, amely nem képezhet határt, hiszen a Drina bal és jobb partján élő szerbek elválasztása a nemzettest fájdalmas megcsonkítását jelentené.³⁵ Koszovó a szerb nemzet feje a politikai mitológiában, aki le akarja választani Koszovót a szerb nép testéről, hasonló bünt követ el, mint amikor a törökök levágták Lázár fejedelem fejét Rigómezőn.³⁶ Radovan Karadžić maga is természeti analógiához fordult, amikor szerb nemzeti territóriumról beszélt: „Ha nem sikerül – elnézést a hölgyektől a kifejezésért – a kutyákhoz hasonlóan megjelölnünk a területünket, akkor semmi sem lesz belőle.”³⁷ A politikusok által elképzelt nemzeti territórium nem mindig vág egybe a hazának és a szülőföldnek a köznép által érzékelt határaival.³⁸ 1918 végén, miután francia, brit, szerb és görög erők átszakították a szaloniki frontot, és a bolgár hadsereg letette a fegyvert, a hazatérő szerb katonák a Szerbia és Macedónia közt jelenleg is húzódo határnál csókolták meg a földet – nem az 1913 után Szerbia határát képező Kajmakčalan hegyen,³⁹ nem is Veles vagy Skopje városában, Macedónia Szerbiához csatolt területeinek középső vagy északi részén. A zömében paraszti sorból való szerb katonák érzékelték a túlterjeszkedett Szerbia igazi határait. Hasonlóképpen az 1941-ben Szerbiából az Uvac

---

2017. július 24. <https://kosovotwopointzero.com/sr/ekoloska-drzava-ideja-bez-ozbiljne-namjere/>; Skupština Republike Crne Gore: *Deklaracija o ekološkoj državi Crnoj Gori*, 1991. szeptember 20. <https://epa.org.me/deklaracija-o-ekoloskoj-drzavi/>; *Ustav Crne Gore*, Dio prvi, Član 1, 2007. <http://www.skupstina.me/images/dokumenti/ustav-crne-gore.pdf> (utolsó letöltés: 2018. november 1.)

³⁵ Čolović, 2002, i. m. 34.

³⁶ Amfilohija metropolita a Belgrádi Egyetemen 2009. július 12-én elmondott beszédéből idéz Čolović, Ivan: *Smrt na Kosovo polju. Istorija kosovskog mita*. 2. kiadás. Beograd: Biblioteka XX vek, 2017. 443.

³⁷ A boszniai Szerb Demokrata Párt (SDS – *Srpska Demokratska Stranka*) elnökének a boszniai szerb Nemzetgyűlésben 1991. október 24-én elmondott beszédéből idéz Donia, Robert J.: *Radovan Karadžić: Architect of the Bosnian Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 126.

³⁸ Amikor a Magyarország és Szlovákia közötti kétoldalú kapcsolatokról szóló szerződés aláírása után a szlovákiai hatóságok 1996-ban felajánlották Rákóczi fejedelem földi maradványainak a „visszatérését” Magyarországra, szlovákiai és magyarországi magyarok egyaránt tiltakoztak, azzal érvelve, hogy az ereklyének ott kell maradnia Rákóczi szülőföldjén, még ha az nem Magyarország jelenlegi területén található is. Zempléni András az „etnikai megtisztítás” kezdeteként említi „mások” – élők vagy holtak – száműzését egy adott területről. Zempléni, Andras: *Sepulchral Land and Territory of the Nation: Reburial rituals in Contemporary Hungary*. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése.)* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2002. 73–80., 77.

³⁹ A jelenleg Görögország és Macedónia határán fekvő hegy tetején található az 1916-os kajmakčalani csatában elesett szerb katonák emlékére épült Szent Illés ortodox kápolna.

folyón át a Szandzsákba visszavonuló partizánok közül sokan magukhoz vettek egy-egy darabka „szerb földet”, és a zsebkendőjükbe tették. A történész Ivan Đuric szavaival: „az emberek nagyon mélyen érzik, mi az, ami az övék, és mi az, ami nem”.⁴⁰

A nemzeti identitás időbeli érzékeléséhez (temporalitásához) szorosan kapcsolódó „aranykor” elképzelése a folytonosság érzetét nyújtja, egy idealizált távoli időszak megjelenítése révén a nemzet időtlen és autentikus jellegét igazolja. Felfedi a nemzet „igazi énjét”, a közösség lényegét alkotó erényeket, amelyek túlélnek a történelmi változásokat és amelyeket az idők során ráraakódó romlás, hanyatlás vagy megosztottság ellenére újra fel lehet fedezni. Az aranykor képzeletével lehetővé teszi a nehéz időkkel élő, megpróbáltatásoknak kitett közösség méltóságának a megőrzését vagy helyreállítását, a külső uralom és hatalmi dominancia ellensúlyozását. Az aranykor reményt kelt, a minta felmutatása révén a nemzet „igazi énjének” a felismerésére és kollektív nemzeti megújulásra, regenerálódásra ösztönöz.⁴¹ Az aranykor működését – és tágabb értelemben a nemzet időbeliségét – Anthony D. Smith meglátása szerint kétirányú folyamat jellemzi. A nemzet dicső sorsára vonatkozó jövőképek is alakítják a nemzeti múltat és aranykorának tulajdonított jelentőséget, ugyanakkor a korábbi korokhoz fűződő mitikus emlékek is új irányt szabnak és értelmet adnak a jelennek – miközben a jelen a régi minták fényében értelmeződik. Az aranykor egyfajta térkép vagy itinerárium a nemzeti sorsot beteljesítő számára, valamint (erkölcsi) példázatok tára, amelyek ismerete szükséges az autentikus nemzeti mivolt felismerése és a nemzeti küldetés által megkövetelt feladatok teljesítése szempontjából.⁴² Az 1912–13-as Balkán-háborúk színterein aratott győzelmekből táplálkozó remények, az első világháború eseményei vagy Jugoszlávia felbomlása az 1990-es évek fordulóján felfokozták a jövőre vonatkozó szerb várakozásokat. E fordulópontokon a rigómezei mítosz összekapcsolódott a jövő befolyásolhatóságának, a történelem „csinálhatóságának” a képzetével, és kollektív cselekvést szervező és mozgósító erőforrásként aktiválódott. Az aranykor és a mítosz aktualizálása segít áthidalni a tapasztalat (jelen lévő múlt) és várakozás (meg-

---

⁴⁰ Az 1990-es szerbiai elnökválasztáson Slobodan Milošević ellenfeleként induló Ivan Đuricot idézi Banac, Ivo: *The Fearful Asymmetry of War: The Causes and Consequences of Yugoslavia's Demise*. *Daedalus*, 1992, 121 (2): 141–174., 169–170.

⁴¹ Smith, 2003, i. m. 212–216.

⁴² „A nemzet jövője mindig függ attól, ahogyan tagjai értelmezik a múltját, ahogyan hisznek benne és ahogyan meg vannak győződve arról, hogy nincs sors történelem nélkül, nincs jelen és jövő szent és felhasználható múlt nélkül.” Smith, 2003, i. m. 216–217.

jelenített jövő) közti különbséget, szakadékot. A „várakozási horizont” felvázolása lehetővé teszi a politikai vezetők és aktivisták számára jövőképük vagy látomásuk kifejtését, új stratégiák megalkotását, nemzeti tervük újragondolását.⁴³

4. A mítoszok társadalmi hatása és politikai élete

Bár Winston Churchill úgy vélte, hogy a balkáni népek több történelmet termelnek, mint amennyit el tudnak fogyasztani, más népek esetében is érvényes az összefüggés: a történészek úgy „szállítják a szükséges nyersanyagot” a nemzetépítésben utazó politikusoknak, ahogyan a pakisztáni máktermesztők a heroinfüggőknek.⁴⁴ Ilyen „nyersanyag” a nemzeti képzetvilágot és archetípusokat, kozmikus valóságot és társadalmi jelenségeket magában sűrítő mítosz, amely a „kitalált hagyományhoz” hasonlóan szimbolikusan emlékeztet egy közösség társadalmi rendjére és magatartási normáira, megjeleníti és bevési a közösség belső értékeit, sajátosságait, biztosítva annak kohézióját.⁴⁵ A mítosz tematikailag sokrétű, szerteágazó lehet, elbeszélésében megjelenhet a hős és az áruló, az azonosság (hasonlóság) és a különbözőség (mátság, idegenség), az egység és az egyenlőség, a származás és az eredet, a világ barátokra és ellenségekre felosztása, a közösség sorsára és jövőjére vonatkozó látomás, vízió.⁴⁶ Az etnikai-nemzeti közösség számára szakrális

⁴³ Milica Bakić-Hayden: National Memory as Narrative Memory: The Case of Kosovo. In: Maria Todorova (ed.): *Balkan Identities: Nation and Memory*. London: Hurst & Company, 2004. 25–40., 35–36.; Hajdarpasić, 2015. i. m. 158–160.; Šuica, Marko: The Image of the Battle of Kosovo (1389) Today: a Historic Event, a Moral Pattern, or the Tool of Political Manipulation. In: Evans, R. J. W. – Marchal, Guy P. (eds.): *The Uses of the Middle Ages in Modern European States: History, Nationhood and the Search for Origins*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. 152–174. A „várakozási horizont” (*Erwartungshorizont*) fogalmáról lásd Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történelmi idő szemantikája*. Budapest: Atlantisz, 2003 [1979]. 406. és 424.

⁴⁴ Churchill véleményét osztotta Tony Judt is, aki Nyugat-Európa kapcsán az emlékek „hiányáról” írt, miközben a kontinens másik felén „túl sok az emlék, túl sok a múlt”. Hobsbawm, Eric J.: Ethnicity and Nationalism in Europe Today. *Anthropology Today*, 1992, 8 (1): 3–8., 1.; Judt, 1992, i. m. 99.

⁴⁵ Hobsbawm, 1983, i. m.; Overing, Joanna: The Role of Myth: An Anthropological Perspective. In: Hosking, Geoffrey – Schöpflin, George (eds.): *Myths and Nationhood*. London: Hurst & Company, 1997. 1–18., 7.; Schöpflin, George: The Function of Myth and a Taxonomy of Myths. In: Hosking, Geoffrey – Schöpflin, George (eds.): *Myths and Nationhood*. London: Hurst & Company, 1997. 19–35.

⁴⁶ Boia, Lucian: *Explorations into the Imaginary*. Bucharest: Romanian Cultural Foundation, 1999. 20. és 38.

jelentést és követendő értékeket felvillantó mítoszok a kívülálló szemében a józan ésszel ellentétesnek tűnhetnek, ám ez nem csökkenti azok képességét és hatóerejét a társadalmi valóság keretbe foglalására, az emberi gondolkodás és cselekvés befolyásolására.⁴⁷ Ebből a szempontból másodlagos jelentőségű a mítoszok történelmi tényszerűsége vagy igazságértvénye. Kérdéses, hogy a népszerű mítoszok és nemzeti elbeszélések „igazságát” megkérdőjelező, azok politikai legitimációs eszközként való használatát vizsgáló történészek és társadalomkutatók mennyiben képesek hatást gyakorolni a múlt és a jelen társadalmi érzékelésére.⁴⁸ Természetesen szempontjaik nem hasonlíthatók össze a társadalom mítoszai vagy „mitohistóriája” (*mythistory*) fölött örökös politikuséval vagy sámánéval,⁴⁹ és az is igaz, hogy inkább vagyunk hajlamosak konstruktivisták lenni mások mítoszainak a megítélésében, mint a saját mítoszaink esetében. A mítoszok széles körű hatása, visszhangot keltő képessége feltételekhez kötött, nem lehet (pontosabban csak erőszakkal lehet) hirtelen eltüntetni vagy felülírni fennálló identifikációs, lojalitási és szolidaritási kereteket. Ahhoz, hogy megtörténjen a mítoszban foglalt értékek és hiedelmek átvitele a modern politikai gondolkodásba és cselekvésbe („tudástranszfer”), a mítosznak és a vele egybekapcsolódó modern területi igényeknek, hősök és árulók körének, barátok és ellenségek kijelölésének be kell ágyazódnia a tömegoktatásba, az intézményekbe, a populáris kultúrába, a fogyasztási termékekbe stb. A nemzetekhez hasonlóan a mítoszokat sem igaz vagy hamis mivoltuk alapján kell megkülönböztetni, hanem elképzelésük és felhasználásuk módjai és az azokat lehetővé tevő feltételek és hatalmi viszonyok vizsgálata alapján. A mítoszok valóságtartalmának feltárása mellett éppoly fontos megfigyelni, hogyan épül be, szövődik a mítosz az állam és/vagy nemzet képviseletében fellépő politikusok retorikájába és cselekvé-

---

⁴⁷ Cohen, Anthony: *The Symbolic Construction of Community*. London: Tavistock, 1985. 99.; Lowenthal, 1998b, 129.; Overing, 1997, i. m.; Schwandner-Sievers, Stephanie: Narratives of Power: Capacities of Myth in Albania. In: Schwandner-Sievers, Stephanie – Fischer, Bernd J. (eds.): *Albanian Identities: Myth and History*. Bloomington: Indiana University Press, 2002. 3–25., 11.; Smith, 2003, i. m. 134–137.

⁴⁸ Érvényesnek tűnik a megfogalmazás, miszerint „a múltból alkotott képzetek forrása [...] csak kisebb részben a történelem, azaz a történészek munkássága, jóval inkább a szépirodalom, a filmek és az iskoláskönyvek”. Szijártó M. István: Mi a mikrotörténelem? *Aetas*, 1996, 11 (4): 157–185., 179.

⁴⁹ McNeill, William H.: Mythistory, or Truth, Myth, History, and Historians. *American Historical Review*, 1986, 91 (1): 1–10., 2.; Overing, 1997, i. m. 10–15.

sébe, az állampolgárok életébe és gondolkodásába, és mi teszi hihetővé a rá történő hivatkozást.⁵⁰

A mítosz ereje azért lehet oly mélyreható, mert egyrészt szorosan kötődik a közösség alapértékeihez és önértelmezéséhez,⁵¹ másrészt változatos, felülről és alulról egyaránt ható gyakorlatok segítik elő bevéődését és morális irányítóként való használatát. A példaként vett rigómezei mítosz egyszerre van jelen a szerb nemzet elbeszélésében, választásában, előadásában és fogyasztásában⁵² is, gondoljunk csak a politikai retorikában vagy falfirkák formájában megjelenő utalásokra, a tankönyvek és más médiumok által szentesített elbeszélésekre, a gazimestani vagy az andrićgradi megemlékezést övező nemzeti performanszra vagy a zarándoklatot és megemlékezést kísérő fogyasztási cikkekre. A mítoszhoz fűződő értelmezések, diskurzusok és látásmódok konkrét politikai, gazdasági és kényszerítő hatalmi dinamikákhoz is kapcsolódnak: jelentést adnak az egyéni és kollektív tapasztalatnak, de ez a tapasztalat változó geopolitikai feltételekbe, gazdasági egyenlőtlenségekbe, a diszkrimináció intézményesített vagy informális működési módjaiba, állami szereplők vagy társadalmi mozgalmak akcióiba ágyazódik. A drámai történelmi események (államok felbomlása, háborúk vagy természeti katasztrófák) kikristályosíthatják és felerősíthetik a kulturális különbség folyamatos, rutinszerű, banális átpolitizálását.⁵³ A mítosz az etnicitáshoz hasonlóan készen kapható értelmezési keretet kínál, miközben éppúgy konsztituálja, mint magyarázza a valóságot.⁵⁴ Mintául szolgálhat arra vonatkozóan,

⁵⁰ Az 1389-es rigómezei csata „igazi” és mitikus története, szimbolikus jelentése nem különül el élesen a népszerű elképzelésekben – „ez olyan tény, amelyet a nacionalista vezetők, úgy látszik, jobban megértenek, mint a tudósok”. Bakić-Hayden, 2004, i. m. 25–27. Lásd még Brown, 2004, i. m. 235. és 249.

⁵¹ Hasonló összefüggést említ a vallási közösségi erőszak kapcsán Davis, Natalie Zemon: *The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France*. *Past & Present*, 1973, 59: 51–91., 90.

⁵² Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: *Everyday nationhood*. *Ethnicities*, 2008, 8 (4): 536–576. A banális nacionalizmus és hétköznapi etnicitás témaköréről lásd még Billig, Michael: *Banal Nationalism*. London: Sage, 1995; Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton University Press, 2006. Magyarul: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Ford. Berényi Gábor, Boris János és Károlyi Júlia. Budapest: L'Harmattan, 2011.

⁵³ Az etnicitás is több mint kogníció: szituatív változatossága és egyazon társadalmi realitás különböző lehetséges értelmezése mellett valóban bekövetkező strukturális változásokat is kifejezhet. Malešević, Sinisa: *Ethnicity in time and space: a conceptual analysis*. *Critical Sociology*, 2010, 37 (1): 67–82., 78.

⁵⁴ Brubaker et al., 2006, i. m. 304.

hogyan viselkedjen a közösség válsághelyzetben,⁵⁵ ugyanakkor önbeteljesítő jóslattá változhat a barát és az ellenség megjelölése révén.⁵⁶ Az ahistorikus, körkörös mitikus idő az „örök visszatérés” lehetőségét hordozza magában, a kozmikus jelentőséggel felruházott 1389-es rigómezei csata például újra és újra lejátszódhat, tétje örök. Ezt sugallja egy első világháború idejéből származó idézet: „a szerbek soha nem felejtik el, milyen bátran harcolt[ak] Lázár és lovagjai, míg el nem estek. Büszkék dicső halottaikra. Úgy beszélnek a nagy csatáról, mintha tegnap történt volna és nem öt évszázaddal ezelőtt”.⁵⁷ A csata 600. évfordulóján és helyszínén⁵⁸ a szerb nemzetet megszólító Slobodan Milošević is középkori összefüggésekbe helyezte a jelenkori politikai konfliktusokat és azok jövőbeli megoldási módját: „Ha elvesztettük a csatát, az [...] a tragikus széthúzás eredménye is. [...] Az egység hiánya és az árulás Rigómezőn továbbra is balsorsként fogja követni a szerb népet történelme során. [...] Hat évszázaddal később, ma újra csatában állunk [...] Nem fegyveres ütközetek ezek, de még azokat sem lehet kizárni”.⁵⁹ A nemzet történeti időn és téren kívül helyezése lehetővé teszi a tér- és időbeli dimenzió egymásba olvasztását. Az 1990-es évek háborúi a régi háborúk folytatódásának vagy megisméltődésének, a katonai és politikai vezetők legendás és mitikus elődeik reinkarnációinak tűnhetnek.⁶⁰ Több száz kilométer távolságban és

⁵⁵ McNeill, 1986, i. m. 6.

⁵⁶ Schöpflin, 1997, i. m. 26–27.

⁵⁷ Askew, Alice – Askew, Claude: Kosovo Day heroes whose memory will never fade away. In: F. W. Harvey et al.: *The Lay of Kosovo. History and Poetry on Serbia's Past and Present*. For the Anniversary of the Kosovo Day Celebration in Great Britain on the 28th of June (15th June O.S.) 1916. The Kosovo Day Committee, 1917. 29–31., 29.

⁵⁸ 1911-ben – ugyancsak június 28-án – V. Mehmed szultán látogatott el Rigómezőre macedóniai és koszovói körútja során. A Lázár fejedelemmel vívott ütközetben elhunyt I. Murád szultán sírhelyénél politikai rituálé keretében igyekezett megbékíteni a felkelésekben részt vett albán lakosságot és megerősíteni az állam iránti lojalitásukat; megszilárdítani az oszmán birodalmat alkotó sokféle közösség egységét, politikai unióját („ottománizmus”); valamint biztosítani a kormányzó Bizottság az Egységért és Haladásért párt pozícióját. Zürcher, Erik-Jan: Kosovo Revisited: Sultan Reşad's Macedonian Journey of June 1911. *Middle Eastern Studies*, 1999, 35 (4): 26–39.

⁵⁹ „Celi govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu 1989”, <https://www.youtube.com/watch?v=vdU6ngDhrAA> (utolsó letöltés: 2018. november 1.) Vö. Glaurdić, Josip: *The Hour of Europe: Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*. New Haven–London: Yale University Press, 2011. 42–43.; Šuica, 2011, i. m. 169–170.

⁶⁰ Az etnomitikus történelemszemléletre példa, amikor Franjo Tuđman, az 1991-ben függetlenedett Horvátország első elnöke a Zvonimir király (1075–1089) idején lehanyagló Horvátország, az évszázadokra elveszett egység és harmónia helyreállítójaként lépett színre, akivel mintegy „bezárult a horvát történelem köre”. Žanić, Ivo: Zvonimir na

több száz évvel korábban lejátszódó események magyarázó erejű és iránymutató, az ok- és kiütkeresés szempontjából is releváns tényezőként hathatnak. A különböző államokban szétagoltan élő szerbek az ütközet helyszínétől távol is éltetik a rigómezei csata mítoszát, jelenkori szerbiai politikusok több évszázad elteltével is érvényesnek vélt üzeneteket olvasnak ki az 1389-es eseményekből, Rigómező pedig a szerbek, albánok és törökök számára egyaránt alkalmas szimbólum európaiságuk és európai értékeket védő szerepük felmutatására.⁶¹

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Al-Rustom, Hakem: Rethinking the „Post-Ottoman”: Anatolian Armenians as an Ethnographic Perspective. In: Soraya Altoriki (ed.): *A Companion to the Anthropology of the Middle East*. Malden, MA: Wiley Blackwell, 2015. 452–479.
- Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest: L’Harmattan, 2006 [1983/1991].
- Anderson, Benedict: *A Life Beyond Boundaries*. London–New York: Verso, 2016.
- Appadurai, Arjun: Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. *Theory, Culture & Society*, 1990, 7 (2): 295–310., 297.
- Appadurai, Arjun: Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology. In: Uő: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. 48–65.
- Appadurai, Arjun: The Production of Locality. In: Uő: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996, 178–199. Magyarul: A lokalitás teremtése. Ford. Szeljak György és Árendás Zsuzsa. *Regio*, 2001, 12 (3): 3–31.
- Askew, Alice – Askew, Claude: Kosovo Day heroes whose memory will never fade away. In: F. W. Harvey et al.: *The Lay of Kosovo. History and Poetry on Serbia’s Past and Present*. For the Anniversary of the Kosovo Day Celebration in Great Britain on the 28th of June (15th June O.S.) 1916. The Kosovo Day Committee, 1917. 29–31.

---

remontu. Politika kao pučka književnost. *Erasmus: časopis za kulturu demokracije*, 1996, 15: 56–62., 57. Vö. Fine, John V. A.: *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2006.

⁶¹ Bakić-Hayden, 2004, i. m.; Čolović, 2017, i. m.; Di Lellio, Anna: *The Field of the Blackbirds and the Battle for Europe*. In: Langenbacher, Eric – Niven, Bill – Wittlinger, Ruth (eds.): *Dynamics of Memory and Identity in Contemporary Europe*. New York–Oxford: Berghahn Books, 2012. 149–165.

- Assmann, Aleida: Transformations between history and memory. *Social Research*, 2008, 75 (1): 49–72.
- Bakić-Hayden, Milica: National Memory as Narrative Memory: The Case of Kosovo. In: Todorova, Maria (ed.): *Balkan Identities: Nation and Memory*. London: Hurst & Company, 2004. 25–40.
- Banac, Ivo: The Fearful Asymmetry of War: The Causes and Consequences of Yugoslavia's Demise. *Daedalus*, 1992, 121 (2): 141–174.
- Bartlett, Frederic C.: *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932.
- Billig, Michael: *Banal Nationalism*. London: Sage, 1995.
- Bindorffer Györgyi: A trobriandi krikett, avagy a kultúra adaptációs ereje. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): *Menyeruwa. Tanulmányok Boglár Lajos 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék, 1997. 233–240.
- Bloch, Maurice E. F.: Autobiographical Memory and the Historical Memory of the More Distant Past. In: Uő: *How We Think They Think: Anthropological Approaches to Cognition, Memory, and Literacy*. Boulder, CO–Oxford: Westview Press, 1998. 114–127.
- Boia, Lucian: *Explorations into the Imaginary*. Bucharest: Romanian Cultural Foundation, 1999.
- Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Brown, Keith: *The Past in Question: Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*. Princeton: Princeton University Press, 2003.
- Brown, Keith: Villains and Symbolic Pollution in the Narratives of Nations: The Case of Boris Sarafov. In: Todorova, Maria (ed.): *Balkan Identities: Nation and Memory*. London: Hurst & Company, 2004. 233–252.
- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton University Press, 2006. Magyarul: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Ford. Berényi Gábor, Boris János és Károlyi Júlia. Budapest: L'Harmattan, 2011.
- Calhoun, Craig: *Nationalism*. Buckingham: Open University Press, 1997.
- „Celi govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu 1989”, <https://www.youtube.com/watch?v=vdU6ngDhrAA>
- Chatterjee, Partha: *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993.
- Cohen, Anthony: *The Symbolic Construction of Community*. London: Tavistock, 1985.
- Čolović, Ivan: *The Politics of Symbol in Serbia: Essays in Political Anthropology*. London: Hurst & Company, 2002.
- Čolović, Ivan: *Smrt na Kosovo polju. Istorija kosovskog mita*. 2. kiadás. Beograd: Biblioteka XX vek, 2017.
- Davis, Natalie Zemon: The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France. *Past & Present*, 1973. 59: 51–91. Magyarul: Az erőszak rítusai. Ford.

- Csaba István és Erdősi Péter. In: *Uő: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest: Balassi Kiadó, 2001. 139–167.
- Di Lellio, Anna: *The Field of the Blackbirds and the Battle for Europe*. In: Langenbacher, Eric – Niven Bill – Wittlinger, Ruth (eds.): *Dynamics of Memory and Identity in Contemporary Europe*. New York–Oxford: Berghahn Books, 2012, 149–165.
- Donia, Robert J.: *Radovan Karadžić: Architect of the Bosnian Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Dragostinova, Theodora – Hashamova, Yana: Introduction. In: *Uők (eds.): Beyond Mosque, Church, and State: Alternative Narratives of the Nation in the Balkans*. Budapest–New York: Central European University Press, 2016. 1–27.
- Etkind, Alexander: *Warped Mourning. Stories of the Undead in the Land of Unburied*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2013.
- Fine, John V. A.: *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2006.
- Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: Everyday nationhood. *Ethnicities*, 2008, 8 (4): 536–576.
- Frykman, Jonas: Hely, valami másnak. Egy kulturális képzetrendszer elemzése. Ford. Krasznai Zoltán. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest: L'Harmattan–ELTE Atelier, 2004. 181–210.
- Frykman, Jonas – Löfgren, Orvar: *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick, New Jersey–London: Rutgers University Press, 2000 [1979].
- Geary, Patrick J.: *The Myths of Nations: The Medieval Origins of Europe*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Gillis, John R.: Memory and Identity: The History of a Relationship. In: *Uő (ed.): Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press, 1994. 3–24.
- Glaudić, Josip: *The Hour of Europe: Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*. New Haven–London: Yale University Press, 2011. 42–43.
- Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2000.
- Gyáni Gábor: A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt. *Studia Litteraria*, 2012. 51 (1–2): 41–50.
- Hajdarpašić, Edin: *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*. Ithaca–London: Cornell University Press, 2015.
- Halbwachs, Maurice: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Félix Alcan, 1925.
- Hentilä, Seppo: Itsenäinen Suomi idän ja lännen välissä: Väli-Euroopan maa. In: Tuomas M. S. Lehtonen (toim.): *Suomi – outo pohjoinen maa? Näkökulmia Euroopan äärien historiaan ja kulttuuriin*. Jyväskylä: PS-kustannus, 1999. 86–116.
- Hobsbawm, Eric: Introduction: Inventing Traditions. In: Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 1–14.

- Hobsbawm, Eric J.: Ethnicity and Nationalism in Europe Today. *Anthropology Today*, 1992, 8 (1): 3–8.
- Hopf, Ted: *Social Construction of International Politics: Identities and Foreign Policies, Moscow, 1955 and 1999*. Ithaca, New York–London: Cornell University Press, 2002.
- Ilyés Zoltán: *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2008.
- Ilyés Zoltán: A nemzetesítés néprajza/antropológiája. Kutatástörténeti vázlat. *Regio*, 2014, 22 (2): 66–113.
- Iogna-Prat, Dominique: A politikai tér keresztény létrehozása. *Aetas*, 1999, 15 (3): 57–72.
- Jelin, Elizabeth: *State Repression and the Labors of Memory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003.
- Jenkins, Richard: *Rethinking Ethnicity*. 2. kiadás. London: Sage, 2008.
- Judt, Tony: The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe. *Daedalus*, 1992, 121 (4): 83–118.
- Karakasidou, Anastasia N.: *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870–1990*. Chicago: The University of Chicago Press, 1997.
- „Kinek a dala?” *A Wang folyó versei*, 2009. július 7. <http://wangfolyo.blogspot.hu/2009/10/kinek-dala.html> (utolsó letöltés: 2018. november 1.)
- Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.
- Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idő szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán és Szabó Márton. Budapest: Atlantisz, 2003 [1979].
- Kovács Éva: Az emlékezet szociológiai elméletéhez. *Socio.hu*, 2012, 2 (1): 23–35.
- Lowenthal, David: Introduction. In: Uő: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. xiii–xvii.
- Lowenthal, David: The Purpose of Heritage. In: Uő: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 127–147. Magyarul: Az örökség rendeltetése. Ford. Goda Károly. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest: L’Harmattan–Atelier, 2004. 55–82.
- Magyar Zoltán: Szent László a magyar művelődéstörténetben. *Korunk*, 2016, 27 (8): 30–37.
- Malešević, Sinisa: Ethnicity in time and space: a conceptual analysis. *Critical Sociology*, 2010, 37 (1): 67–82.
- McNeill, William H.: Mythistory, or Truth, Myth, History, and Historians. *American Historical Review*, 1986, 91 (1): 1–10.
- Misztal, Barbara A.: *Theories of Social Remembering*. Maidenhead: Open University Press, 2003.
- Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine*. Podgorica: Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Vlada Crne Gore, 2016.

- Neisser, Ulric – Hupcey, John A.: A Sherlockian experiment. *Cognition*, 1974, 3 (4): 307–311.
- Nora, Pierre: Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire. Representations*, 1989, 26: 7–24. Magyarul: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Ford. K. Horváth Zsolt. *Aetas*, 1999, 14 (3): 142–157.
- Overing, Joanna: The Role of Myth: An Anthropological Perspective. In: Hosking, Geoffrey – Schöpflin, George (eds.): *Myths and Nationhood*. London: Hurst & Company, 1997. 1–18.
- Palin, Tutta: Kuvissa tuotettu maisema ja kansa. In: Tuomas M. S. Lehtonen (toim.): *Suomi – outo pohjoinen maa? Näkökulmia Euroopan äärien historiaan ja kulttuuriin*. Jyväskylä: PS-kustannus, 1999, 208–235.
- Rašović, Sanja: Ekološka država? *K2.0*, 2017. július 24. <https://kosovotwopoint-zero.com/sr/ekoloska-drzava-ideja-bez-ozbiljne-namjere/> (utolsó letöltés: 2018. november 1.)
- Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une nation?* Conférence en Sorbonne, le 11 mars 1882. Magyarul: Mi a nemzet? Ford. Réz Pál. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995. 171–187.
- Riedlmayer, András J.: From the Ashes: The Past and Future of Bosnia's Cultural Heritage. In: Maya Shatzmiller (ed.): *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*. Montreal: McGill–Queens University Press, 2002. 98–135.
- Schacter, Daniel L.: *Emlékeink nyomában: az agy, az elme és a múlt*. Ford. Dankó Zoltán. Budapest: Háttér Könyvkiadó, 1998.
- Schöpflin, George: The Function of Myth and a Taxonomy of Myths. In: Hosking, Geoffrey – Schöpflin, George (eds): *Myths and Nationhood*. London: Hurst & Company, 1997. 19–35.
- Schwandner-Sievers, Stephanie: Narratives of Power: Capacities of Myth in Albania. In: Schwandner-Sievers, Stephanie – Fischer, Bernd J. (eds.): *Albanian Identities: Myth and History*. Bloomington: Indiana University Press, 2002. 3–25.
- „Serb churches will not be restored”, *B92*, 2008. február 15. https://www.b92.net/eng/news/society.php?yyyy=2008&mm=02&dd=15&nav_id=47733 (utolsó letöltés: 2018. november 1.)
- Skupština Republike Crne Gore: *Deklaracija o ekološkoj državi Crnoj Gori*, 1991. szeptember 20. <https://epa.org.me/deklaracija-o-ekoloskoj-drzavi/> (utolsó letöltés: 2018. november 1.)
- Smith, Anthony D.: Gastronomy or Geology? The Role of Nationalism in the Reconstruction of Nations. *Nations and Nationalism*, 1995, 1 (1): 3–23.
- Smith, Anthony D.: *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Solymossy Sándor: *Uti rajzok. Képek Boszniából, Horvátországból és Dalmáciából*. Budapest: Pesti könyvnyomda-részvény-társaság, 1901.
- Sorabji, Cornelia: Managing memories in post-war Sarajevo: individuals, bad memories, and new wars. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2006, 12 (1): 1–18.

- Šuica, Marko: The Image of the Battle of Kosovo (1389) Today: a Historic Event, a Moral Pattern, or the Tool of Political Manipulation. In: Evans, R. J. W. – Marchal, Guy P. (eds.): *The Uses of the Middle Ages in Modern European States: History, Nationhood and the Search for Origins*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. 152–174.
- Szijártó M. István: Mi a mikrotörténelem? *Aetas*, 1996, 11 (4): 157–185.
- Szilágyi N. Sándor: Szempontok a nemzettudat lélektanához. In Uő: *Mi-Egy-Más. Közéleti írások*. Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó, 2003 [1990]. 97–117.
- Todorova, Maria: *Bones of Contentation: The Living Archive of Vasil Levski and the Making of Bulgaria's National Hero*. Budapest: Central European University Press, 2009.
- Ugrešić, Dubravka: Neki će morati da ukloni ruševine. *Peščanik*, 2012. január 10. <http://pecsanik.net/neko-ce-morati-da-ukloni-rusevine/> (utolsó letöltés: 2018. november 1.)
- Ustav Crne Gore*, Dio prvi, Član 1, 2007. <http://www.skupstina.me/images/dokumenti/ustav-crne-gore.pdf> (utolsó letöltés: 2018. november 1.)
- Volkan, Vamik D.: What Some Monuments Tell Us About Mourning and Forgiveness. In: Barkan, Elazar – Karn, Alexander (eds.): *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2006. 115–131.
- Verdery, Katherine: *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press, 1999.
- Volk, Lucia: *Martyrs and Memorials in Modern Lebanon*. Bloomington: Indiana University Press, 2010.
- Watts, Nicole F.: The Role of Symbolic Capital in Protest: State-Society Relations and the Destruction of the Halabja Martyrs Monument in the Kurdistan Region of Iraq. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 2012, 32 (1): 70–85.
- Weber, Eugene: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870–1914*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1976.
- Žanić, Ivo: Zvonimir na remontu. Politika kao pučka književnost. *Erasmus: časopis za kulturu demokracije*, 1996, 15: 56–62.
- Zempléni, Andras: Sepulchral Land and Territory of the Nation: Reburial rituals in Contemporary Hungary. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése.)* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2002. 73–80.
- Zerubavel, Eviatar: *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
- Zimmer, Oliver: In Search of Natural Identity: Alpine Landscape and the Reconstruction of the Swiss Nation. *Comparative Studies in Society and History*, 1998, 40 (4): 637–665.
- Zürcher, Erik-Jan: Kosovo Revisited: Sultan Reşad's Macedonian Journey of June 1911. *Middle Eastern Studies*, 1999, 35 (4): 26–39.